

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.60>

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ІСНУВАННЯ «ПОЖЕРТВУВАНИХ» ЗОН ЯК ІНДИКАТОРУ ЕКОЛОГІЧНОЇ НЕСПРАВЕДЛИВОСТІ

Краснова Ю.А.,
*доктор юридичних наук, доцент,
в.о. провідного наукового співробітника
відділу проблем модернізації господарського права
та законодавства Державної установи
«Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Макутова»
Національної академії наук України.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7898-9603>*

Краснова Ю.А. Правові проблеми існування «пожертвуваних» зон як індикатору екологічної несправедливості.

Для забезпечення належної реалізації принципу екологічної справедливості, в основу якого входить гарантування реалізації права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля є необхідність визначення усіх можливих екологічних ризиків, які блокують досягнення такої мети. Запроваджена вітчизняним законодавством система визначення найбільш екологічно небезпечних підприємств та заходів щодо забезпечення ними екологічної безпеки вважається не достатньою в рамках забезпечення екологічної справедливості, оскільки вона не гарантує подолання екологічного ризику техногенно забруднених територій, а отже унеможливує реалізацію конституційного права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Свідченням тому є започаткований у зарубіжній практиці рух щодо визнання територій, які техногенно перевантажені «пожертваними» зонами.

З'ясовано, що такі зони розглядають як: райони, мешканці яких піддаються підвищеному рівню впливу через сусідство з екологічно небезпечними об'єктами; частина спадщини екологічного ризиків і екологічної несправедливості; зони масового захворювання на хвороби, викликані споживанням забрудненого довкілля; моральні плями нації. Тому в «пожертвуваних» зонах не можливо гарантувати право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, оскільки поняття «довкілля» в даному випадку розглядається не у значенні «первинна природа», а як «найдешевша з можливих». В такому разі і людське життя, а також природні ресурси розглядаються як «одноразові» і такі, що не можуть бути передані у спадщину майбутнім поколінням.

Враховуючи окреслені обставини, сформувано науковий висновок в якому відзначено, що основним напрямом подолання таких негативних факторів, як дисбаланс екологічних ризиків на території України є необхідність повномасштабної екологізації матеріального виробництва, а на проміжному етапі – забезпечення соціальних виплат мешканцям «пожертвуваних» зон з метою умовного гарантування екологічної справедливості та компенсації екологічної шкоди, заподіяної здоров'ю та життю людей на техногенно забруднених територіях.

Ключові слова: екологічна справедливість, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, «пожертвувана» зона, екологічний ризик, зонування території, екологізація матеріального виробництва, соціальні виплати.

Krasnova Yu. Legal problems of the existence of “sacrifice” zones as an indicator of environmental injustice.

In order to ensure proper implementation of the principle of environmental justice, which is based on guaranteeing the realization of citizens' right to an environment safe for life and health, it is necessary to identify all possible environmental risks that block the achievement of such a goal. The system of identifying the most environmentally dangerous enterprises and measures to ensure their environmental safety, introduced by domestic legislation, is considered insufficient in the framework of ensuring

environmental justice, since it does not guarantee overcoming the ecological risk of technogenically polluted territories, and therefore makes it impossible to realize the constitutional right of citizens to an environment safe for life and health. This is evidenced by the movement initiated in foreign practice in order to recognize territories that are artificially overloaded as “sacrifice” zones.

It was found that such zones are considered as: areas whose residents are exposed to a higher level of influence due to the neighborhood with environmentally hazardous objects; part of the legacy of environmental racism and environmental injustice; areas of mass diseases caused by consumption of polluted environment; moral stains of the nation. Therefore, in “sacrifice” zones it is not possible to guarantee the right to an environment safe for life and health, since the concept of “environment” in this case is not considered in the sense of “primordial nature”, but as “the cheapest possible”. In this case, both human life and natural resources are considered “disposable” and cannot be passed on to future generations.

Taking into account the outlined circumstances, a scientific conclusion was formed in which it was noted that the main direction of overcoming such negative factors as the imbalance of environmental risks on the territory of Ukraine is the need for full-scale greening of material production, and at the intermediate stage - the provision of social payments to residents of “sacrifice” zones for the purpose of conditionally guaranteeing environmental justice and compensation for environmental damage caused to the health and life of people in technogenically polluted territories.

Key words: environmental justice, the right to an environment safe for life and health, “sacrifice” zone, environmental risk, territory zoning, environmentalization of material production, social payments.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що для належного економічного та соціального розвитку держави важливим аспектом виступає питання природокористування, як основного фактору створення різноманітної продукції та бази відпочинку і рекреації. В той-же час, відповідно до ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» [1] більшість видів природокористування належать до екологічно шкідливих або екологічно небезпечних, що зобов'язує природокористувачів дотримуватись вимог екологічного законодавства. Однак, існує певний перелік видів діяльності, які навіть за умови дотримання екологічного законодавства не в змозі повною мірою забезпечити безпечне для життя і здоров'я довкілля і хоча ч. 2 ст. 10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [2] передбачається, що будь-яка діяльність, яка перешкоджає реалізації права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля підлягає припиненню, через пріоритет економічного інтересу, вона продовжує здійснюватися. Наприклад, тривале відкрите видобування корисних копалин без своєчасної рекультивациі назавжди залишає землю можливості продовольчого використання.

В зарубіжній літературі такі території запропоновано називати «пожертвовані зони», які являють собою географічні зони, що постійно страждають внаслідок серйозних змін довкілля через хімічні та інші забруднення або виснаження [3].

Дослідженням їх теоретичних або окремих практичних аспектів функціонування займалися, такі вчені, як: Devid Teylor, Robert D. Bullard, Tony Collier, Steve Lerner, Ryan Juskus, Marcelo Lopes de Souza, Maya K. van Rossum, Dayna Nadine Scott, Adrian A. Smith та багато інших.

Враховуючи те, що відповідний термін не притаманний вітчизняному законодавству, **метою** цього наукового дослідження стане юридичний аналіз такого явища, як «пожертвована зона» та її вплив на забезпечення екологічної справедливості на підставі зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Концепція пожертвованої зони виникла у сфері тваринництва, де вона стосувалась методів балансування економічних та екологічних витрат і вигод. Наприклад, в 70-х роках ХХ століття землекористувачі та тваринники Великої Британії та США називали території інтенсивного випасання худоби та розміщення тваринницьких відходів «площами пожертвування» через розвиток процесів опустелювання та забруднення природних ресурсів [4, с. 5–7]. Така концепція була запроваджена з метою індексації різноманітних методів використання земельних ділянок, за результатами якої відбувалось управління територіями пасовищ та тваринницьких ферм: одні повністю виснажувались, а інші залишались зеленими в довготривалій перспективі [5; 6, с. 19–22].

Її сучасний діапазон визначення, з екологічної точки зору, виник в результаті перенесення із вище окресленої сфери у сферу енергетики і екологічних проблем, де вона була проголошена критичною концепцією для протистояння екологічній кризі, а відповідні території почали називати «зонами екологічного пожертвування» [7, с. 10–20; 39–44]. Такими зонами почали позначати будь-

які географічні райони, які несуть непропорційно велику кількість промислового забруднення, де хімічний або інший вид шкідливого впливу на довкілля та людину (фізичний, біологічний), пов'язаний, переважно, з інтересами промисловості та національної безпеки [8].

Запровадження таких територій стало одним зі способів концептуалізувати нездатність людини керувати і стримувати екологічну шкоду, спричинену промисловим виробництвом та підтвердженням навмисного розподілу територій на «зони захисту довкілля та здоров'я людей» та «зони екологічного пожертування» [9, с. 3–24].

В сучасному розумінні, створення і існування «пожертуваних зон» слід розглядати в межах реалізації принципу екологічної справедливості, як один із різновидів екологічної несправедливості та порушення балансу у відносинах людини і природи.

Такі зони пропонують розглядати як:

- райони, мешканці яких піддаються підвищеному рівню впливу через сусідство з екологічно небезпечними об'єктами;
- частина спадщини екологічного расизму і екологічної несправедливості;
- зони масового захворювання на хвороби, викликані споживанням забрудненого довкілля;
- моральна пляма нації [10].

В «пожертуваних зонах» апіорі не може гарантуватись право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, оскільки поняття «довкілля» в даному випадку розглядається не у значенні «первинна природа», а як «найдешевша з можливих». Тому і людське життя, рослинний, тваринний світ, а також цілісні екосистеми і ландшафти розглядаються як «одноразові» [11, с. 220–243].

Тривале застосування концепції «пожертуваних зон» на практиці призвело до розвитку наукових та громадських течій проти «екстрактивізму» - надмірного вилучення всіх видів матеріалів з природи, в першу чергу, для комерційних та промислових цілей [12]. Однак, розширення таких зон триває, через відсутність належної політики щодо промислового виробництва, їх супроводжує надмірна деградація та забруднення довкілля, які призвели до кліматичної кризи та колосальної екологічної шкоди [13].

Питання про необхідність забезпечення всіх людей в праві жити в безпечному, чистому і сталому довкіллі та ліквідації «пожертуваних зон» піднімалось спеціальним доповідцем Управління Верховного комісара ООН з прав людини Девідом Р. Бойдом у березні 2022 року [14]. Ним наголошувалось на необхідності вжиття державами та підприємствами негайних дій для покращення якості навколишнього природного середовища, в першу чергу для тих громад, які і зараз страждають від значного техногенного навантаження на довкілля в якому вони проживають. Найбільш екологічно небезпечними об'єктами він називає відкриті шахти, плавильні заводи, нафтопереробні, хімічні заводи, вугільні електростанції нафтові і газові родовища, металургійні заводи, сміттєзвалища і заводи по спалюванню небезпечних відходів, а також кластери цих об'єктів, які розташовані на території або поряд з певними населеними пунктами.

Подальше існування «пожертуваних зон» він називає «плямою на колективній свідомості людства» (п. 4 Доповіді). Причиною виникнення таких зон – змову урядів і бізнесу, що є діаметральною протилежністю принципу сталого розвитку та найбільшою загрозою для існування сучасного та майбутніх поколінь.

Переломним моментом у цьому питанні світова спільнота вважає проголошення Генеральною Асамблеєю ООН у Декларації від 28 липня 2022 року [15] та Резолюції A/HRC/RES/52/23 від 4 квітня 2023 року [16] права людини на чисте, здорове та стаłe навколишнє середовище, оскільки попередні міжнародні угоди по біорізноманіттю, зміні клімату та забрудненню не мали істотної юридичної сили у захисті людини від забрудненого довкілля [17], однак тепер вони виступають важливими складовими у забезпеченні реалізації зазначеного права.

Проте окреслене право закріплено на міжнародному рівні в джерелах так званого «м'якого права», що прирівнює їх, наразі, до декларативних норм, а відсутність закріплених у вказаних документах критеріїв чистого, здорового та сталого довкілля говорить про складність практики реалізації та захисту такого права.

Ще одним фактором намагання світової спільноти подолати існуючі «пожертувані зони» та досягнути екологічної справедливості є запровадження концепції розвитку «зеленої економіки» шляхом модернізації виробничих процесів з метою зменшення екологічних ризиків та екологічних загроз [18], однак і вона може бути ефективною у вирішенні зазначеного питання лише у випадку повної екологізації матеріального виробництва.

Слід віддати належне висловленим пропозиціям Громадського Центру здоров'я, навколишнього середовища та правосуддя (СНЕЖ) (США, Нью-Йорк) з питань запровадження нової політики регулювання в зонах пожегтвування, відповідно до яких пропонується забезпечити:

- комплексну політику захисту громадського здоров'я на основі аналізу екологічних ризиків для здоров'я населення;
- прозорість екологічної інформації та гарантування доступу до неї;
- визначення способів доступу до медичної допомоги у разі погіршення здоров'я через забруднене довкілля;
- побудова ефективного правового механізму захисту людини від шкідливих хімічних, фізичних та біологічних впливів;
- офіційне визнання наявності «пожегтвуваних зон» з метою вжиття офіційних та нагальних заходів щодо забезпечення на їх території екологічної безпеки [19].

Виходячи з вищенаведеного, приходимо до висновку, що теорія «пожегтвуваних зон» та забезпечення на їх території екологічної безпеки набула сьогодні світового розголосу, а тому потребує вирішення і на вітчизняному рівні.

Слід відзначити, що процес індустріалізації на теренах сучасної України розпочався з 20-х років ХХ століття на XIV з'їзді ВКП(б) у 1925 році, яким було затверджено директиву першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928–1933 роки [20], відповідно до якої Українська РСР визначалася основним плацдармом для проведення індустріалізації в СРСР, оскільки саме на ній знаходилися основні вугільні родовища і підприємства металургії, побудовані раніше. Метою такої індустріалізації ставилось забезпечення першочергового розвитку паливної, енергетичної, хімічної, машинобудівної та інших галузей економіки, що з однієї сторони, сприяло розвитку економічної та соціальної політики, а з іншої – утворювало на значній території України «пожегтвувани зони», які акумулюються, переважно, в східній частині України, зокрема, на території Донбасу, що перетворило цей регіон на одну з найбільших техногенно забруднених територій [21]. Безвідповідальне ж управління екологічно небезпечними об'єктами вже призвели не до однієї аварії та катастрофи, серед яких і катастрофа планетарного масштабу на Чорнобильській атомній електростанції, що спричинила утворення на значній території України зони радіоактивного ураження [22]. Не обходяться і воєнні заходи на території України, розпочаті військовою агресією Російської Федерації.

Таке свідчить про необхідність долучення нашої держави до світових процесів екологічного управління такими зонами, в рамках повоєнної розбудови України.

Необхідно віддати належне вітчизняним законотворцям, які ще у 1991 році вперше в світі визнали право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля у ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яке в подальшому було визнано конституційним правом (ст. 50 Конституції України), а відповідно до ст. 16 Конституції України держава взяла на себе обов'язок забезпечувати екологічну безпеку і підтримувати екологічну рівновагу на території України, через виконання екологічної функції системою уповноважених на те органів державної влади.

Для досягнення мети і завдань екологічної політики держава має належним чином створити механізм реалізації і захисту екологічних прав громадян. Така реалізація та захист можливі не лише як факт їх формалізації в правових нормах, але й шляхом уточнення їх змісту з метою сприяння громадянам ефективно їх здійснювати.

Одним з інструментів гарантування права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у вітчизняному законодавстві визнано процедуру погодження будівництва екологічно небезпечних об'єктів, які є причиною проголошення окремих територій пожегтвуваними зонами. Відповідно до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», в основі такої діяльності лежить обов'язок дотримання під час будівництва спеціального законодавства, в тому числі і щодо зонування територій.

Згідно з ДБН Б.1.1-22:2017 «Склад та зміст плану зонування території» [23] зонуванням виступає встановлення територіальних зон в межах населеного пункту з визначенням відповідних видів використання території, об'єктів нерухомості та встановленням містобудівного регламенту, а зонінгом – містобудівна документація, що визначає умови та обмеження використання території для містобудівних потреб у межах визначених зон.

При цьому, в ДБН Б.1.1-22:2017 відмічається, що сам зонінг населеного пункту створюється з метою, зокрема, регулювання планування та забудови територій з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів, а також для раціонального використання території населеного пункту.

В ст. 112 Земельного кодексу України зонування визначається через встановлення спеціальних охоронних зон [24, с. 223–228]. А в науково-практичній літературі такі зони визначаються як зони, призначені для запобігання негативному впливу джерел екологічної небезпеки [25, с. 420], що фактично виступає підтвердженням визнання державою існування «пожертвованих зон».

Також зауважується, що категорія охоронних зон є загальною і родовою щодо різних видів охоронних зон. Правовий режим таких зон визначається, зокрема: щодо гідрометеорологічних станцій [26; 27]; щодо ліній зв'язку [28; 29]; щодо ліній електропередач [30; 31; 32]; щодо земель транспорту [33; 34; 35; 36; 37; 38] тощо. До таких зон належать, зокрема: санітарно-захисні зони; спеціальні охоронні зони для транспорту: приаеродромні території, смуги повітряних підходів, берегові смуги водних шляхів, захисні смуги лісів і т. ін.

Однак, аналізуючи досвід практичного застосування такого зонування, пересвідчуємося реальній відповідності проголошеної тези про те, що в таких зонах не може гарантуватись право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, оскільки воно виступає як «найдешевше з можливих».

Говорячи про жертвовані зони, необхідно пам'ятати, що головним показником їх існування виступає присутність екологічного ризику, який держава має контролювати як на всій території в цілому, так і в окремих регіонах та об'єктах зокрема.

Відомо, що екологічний ризик може становити як природний, так і техногенний характер. І якщо їх розглядати з точки зору забезпечення екологічної справедливості або рівності людини і громадянина перед законом то, відповідно держава має кожному гарантувати безпечне для життя і здоров'я довкілля, тобто права, принаймні, на однаковий рівень екологічного ризику.

Натомість, враховуючи специфіку наявності жертвованих зон, які характеризуються промисловим і транспортним навантаженням України, стає зрозумілим, що на її території не може одночасно забезпечуватися однаковий рівень екологічного ризику через те, що в східній Україні переважають техногенні екологічні ризики, а в західній – природні, а це вже виступає однією з ознак екологічної несправедливості в національному масштабі і важливим питанням щодо необхідності рівномірного забезпечення екологічної безпеки на всій території держави.

Враховуючи світові тенденції, доцільнішим визнається перегляд існуючих підходів до розподілу техногенного екологічного ризику по всій території України. Однак такий захід, в існуючих умовах розвитку країни, вважається довготривалим, оскільки потребує значних капіталовкладень для закриття або переоснащення екологічно небезпечних об'єктів.

Законодавством передбачається й система заходів щодо переселення населення з техногенно уражених територій [39]. Проте, такі заходи застосовуються, переважно, лише у випадках настання надзвичайних ситуацій, а не з метою піклування про здоров'я людей та майбутніх поколінь, і, крім того, вони не вирішують проблему існування жертвованих зон.

Тому, у випадку неможливості застосування вищезазначених правових заходів щодо зменшення впливу техногенних екологічних ризиків на довкілля та життя і здоров'я людей або, на так званому перехідному періоді, підтримуємо наукову концепцію про необхідність запровадження соціальних виплат [40] для населення, яке змушене мешкати в жертвованих зонах з метою умовного забезпечення екологічної справедливості.

Такі виплати можуть здійснюватися частково з коштів сплаченого екологічного податку, коштів, спрямованих на ліквідацію та локалізацію наслідків надзвичайних ситуацій. Вони можуть носити як тимчасовий так і постійний характер, в залежності від потенційної можливості подолання техногенного перевантаження певної території. Крім того, такі виплати стануть яскравим показником піклування держави за екологічну безпеку свого народу та його майбутнє (відшкодування шкоди, заподіяної при порушенні такого права), а також одним із стимулів пришвидшення вирішення питання ліквідації жертвованих зон.

Висновки. Враховуючи вищенаведене, приходимо до висновку, що поняття «жертвована зона» включає в себе присутність на території певної держави зон зі значним техногенним навантаженням, яким притаманний підвищений екологічний ризик через акумулювання промислових або транспортних об'єктів і в межах яких неможливе гарантування права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Наявність таких зон виступає одним із факторів екологічної несправедливості, який, відповідно до загальносвітових тенденцій необхідно подолати у найближчий час. Основними напрямками подолання таких факторів запропоновано розглядати подолання дисбалансу екологічних ризиків на території України шляхом повномасштабної екологізації матеріального виробництва, а на проміжному етапі – забезпечити соціальні виплати мешканцям «жертвованих» зон з метою

умовного гарантування екологічної справедливості та компенсації екологічної шкоди, заподіяної здоров'ю та життю людей на техногенно забруднених територіях.

Список використаних джерел:

1. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
3. Bullard, Robert D. (June 2011). *Sacrifice Zones: The Front Lines of Toxic Chemical Exposure in the United States* by Steve Lerner. Cambridge, MA: MIT Press, 2010. 346 p.
4. Proposed Livestock Grazing Management Program for the Shoshone Grazing Area. Prepared by the Department of the Interior, Bureau of Land Management, Idaho State Office, Boise, ID, 1970.
5. The Standing Rock Reservation – Its Resources and Development Potential. Prepared for the Standing Rock tribe by the Planning Support Group of the Bureau of Indian Affairs in cooperation with the Aberdeen area office and the Standing Rock Agency, Billings, MT, 1973.
6. Collier, Tony. «The Liabilities of Liquids». *Farm and Country*. № 4198 (1970). P. 19–22.
7. Bullard, Robert D. «Overcoming Racism in Environmental Decision-making». *Environment* 36. 1994. № 4. P. 10–20, 39–44.
8. Lerner, Steve. *Sacrifice Zones: The Front Lines of Toxic Chemical Exposure in the United States*. Cambridge, MA: MIT Press, 2010.
9. Ryan Juskus. *Sacrifice Zones: A Genealogy and Analysis of an Environmental Justice Concept*. *Environmental Humanities*. 2023. № 15 (1). P. 3–24.
10. Sacrifice Zones 101. *The Climate Reality Project*. URL: <https://www.climate realityproject.org/sacrifice-zones>.
11. Marcelo Lopes de Souza. «Sacrifice zone»: The environment – territory – place of disposable lives. *Community Development Journal*. Volume 56, Issue 2. 2021. P. 220–243. URL: <https://academic.oup.com/cdj/article/56/2/220/5923115/>.
12. No More Sacrifice Zones! For Alternatives to Our Predatory Natural Resources Model. *Protect Human Rights and the Environmental Commons*. URL: <https://fondationdaniellemitterrand.org/wp-content/uploads/2017/06/no-more-sacrifice-zones.pdf>.
13. Maya K. van Rossum. The Fight for a Clean Environment: The New Sacrifice Zones. *The Green Amendment: The People's Fight a Clean, Safe, and Healthy Environment*. 2022. URL: <https://www.highbrowmagazine.com/21950-fight-clean-environment-new-sacrifice-zones>.
14. Additional sacrifice zones: Supplementary information to the report of the Special Rapporteur, David R. Boyd, on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Special Rapporteur on human rights and the environment. Resolution Annex 1 to A/HRC/49/53. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-03/Annex1_to_A_HRC_49_53.pdf.
15. UN General Assembly, The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/76/L.75. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N22/436/72/PDF/N2243672.pdf?OpenElement>.
16. Resolution UN General Assembly A/HRC/RES/52/23 adopted by the Human Rights Council on 4 April 2023. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G23/076/98/pdf/G2307698.pdf?OpenElement>.
17. Millions suffering in deadly pollution “sacrifice zones”, warns UN expert. Businesses blamed for rise of toxic hotspots hitting poor communities hardest. URL: <https://www.theguardian.com/environment/2022/mar/10/millions-suffering-in-deadly-pollution-sacrifice-zones-warns-un-expert>.
18. Dayna Nadine Scott and Adrian A. Smith. “Sacrifice Zones” in the Green Energy Economy: Toward an Environmental Justice Framework. *McGill Law Journal*. 2017. Volume 62:3. URL: <https://lawjournal.mcgill.ca/article/sacrifice-zones-in-the-green-energy-economy-toward-an-environmental-justice-framework/>.
19. No More Sacrifice Zones! People's Action Institute. Center for Health, Environment & Justice. URL: <https://chej.org/wp-content/uploads/Final-PP-Proposal-for-New-Regulatory-Policies-in-Sacrifice-3-3-2020.pdf>.

20. Індустріалізація УРСР 1920-1930-х років. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_1920%E2%80%94%D1%85_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%B2.
21. Довкілля України 2020: Статистичний збірник. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/11/Dovk_20.pdf.
22. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27 лютого 1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12#Text>.
23. ДБН Б.1.1-22:2017 «Склад та зміст плану зонування території». URL: https://dbn.co.ua/load/pormativy/dbn/b_1_1_12/1-1-0-1806.
24. Краснова Ю.А. Зонування територій як засіб забезпечення права на безпечне для життя та здоров'я довкілля в галузі авіації. *Часопис Хмельницького університету «Університетські наукові записки»*. 2011. № 2 (38). С. 223–228.
25. Земельний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.І. Семчика. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Ін Юре, 2007. 896 с.
26. Про гідрометеорологічну діяльність: Закон України від 18.02.1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 16. Ст. 95.
27. Про затвердження Порядку встановлення охоронних зон навколо об'єктів, призначених для гідрометеорологічних спостережень та інших видів гідрометеорологічної діяльності, та режиму їх використання: постанова Кабінету Міністрів України від 11.12.1999 р. № 2262. *Офіційний вісник України*. 1999. № 50. Ст. 2455.
28. Про телекомунікації: Закон України від 18.11.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 12. Ст. 155.
29. Про затвердження Правил охорони ліній електрозв'язку: постанова Кабінету Міністрів України від 29.01.1996 р. № 135. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/135-96-%D0%BF>.
30. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 27-28. Ст. 312.
31. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: Закон України від 09.07.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2480-17#Text>.
32. Про затвердження Правил охорони електричних мереж: постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.1997 р. № 209. *Офіційний вісник України*. 1997. № 10. С. 28.
33. Повітряний кодекс України від 19.05.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text>.
34. Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80#Text>.
35. Про залізничний транспорт: Закон України від 04.07.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
36. Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15.05.1996 . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
37. Про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів: Закон України від 17.02.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 37. Ст. 371.
38. Про затвердження Правил охорони магістральних трубопроводів: постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2002 р. № 1747. *Офіційний вісник України*. 2002. № 47. Ст. 2135.
39. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>.
40. Tarasenko D. The features of Ukraine's local environmental policy: social component of sustainable development. *European Science*. 2018. № 4. P. 129–134.